

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt: 3
Volume / المجلد: 3

Sayı: 5
Issue / العدد: 5

Haziran 2023
June / حزيران 2023

Dr. M. Bekir GÜLTEKİN

*Diyanet İşleri Başkanlığı,
Ankara/Yenimahalle Müftülüğü
Uzman Vaizi
m.bekirgultekin@hotmail.com*

ORCID: 0000-0001-5171-7974

KUR'AN VE SÜNNETTE İDEAL ÂLİMİN
ŞAHSİYETİ

THE PERSONALITY OF THE IDEAL
SCHOLAR IN THE QUR'AN AND SUNNAH

Atıf:

Gültekin, M. B. (2023). Kur'an ve Sünnette İdeal Âlimin Şahsiyeti. *Din ve İnsan Dergisi*. 3 (5), 105-130.

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 18.04.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 12.06.2023

Yayımlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2023

İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 105-130

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.

This article was checked in the plagiarism program.

تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

KUR'AN VE SÜNNETTE İDEAL ÂLİMİN ŞAHSİYETİ

THE PERSONALİTY OF THE IDEAL SCHOLAR İN THE QUR'AN AND THE SUNNAH

Özet

Toplumsal şahsiyetleri tanımlamak için üretilmiş "ideal tip" kavramı; toplumsal bir gerçekliğin kendisiyle test edildiği ve zihinsel bir inşanın ürünü olmakla birlikte olguya hükmedebilen analitik bir tasavvur olarak sosyolojinin önemli kavramsallaştırmalarından biridir. Böylece oluşturulan tipolojiler toplumsal şahsiyetlerin belirgin ve ayırt edici özelliklerini ortaya koyarlar. Bu kavramsallaştırma çerçevesinde İslam'ın temel naslarıyla vasıfları belirlenmiş ve hemen her zaman İslam toplumunda çok önemli bir toplumsal şahsiyet ve olgu konumunda bulunan "âlim" gerçeğinin değerlendirmesini yapmak mümkündür. Hz. Peygamberin vefatına kadar olan süreç içerisinde naslarda belirlenmiş âlimin özellikleri esas alınarak, tasviri yapılacak belirgin ve somut bir ideal âlimin şahsiyeti, sonradan farklı toplumsal hayatlarda yaşanabilecek her âlim tecrübesini anlamak için bir prototip olma özelliğini taşıyabilir.

İdeal alimin şahsiyetinin özelliklerini tespiti yönelik yapılan bu araştırmada, birincisi kendi nevi şahsına münhasır yani doğrudan ilmi özellikleri, ikincisi de toplumda iyi bir Müslüman-insan olma özellikleriyle ilgili olmak üzere başlıca iki temel kategoride toplanabilecek vasıflarının bileşimi ile âlimin ideal bir toplumsal şahsiyet oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Bu şahsiyeti oluşturan Kur'an ve Sünnettir. Kur'an ve Sünnet, bu ideal şahsiyetin prototipini farklı anlatım ve tasvir yöntemleriyle belirlemiştir. Kur'an ve Sünnette, o güne kadar yaşanmış ve içinde olumlu olumsuz örnekler barındıran ehli kitap âlim/uleması, peygamberlerin ve bazı hikmet sahibi insanların bu konudaki örneklikleri/beyanları ve doğrudan didaktik olarak âlimin vasıflarının öğretilmesiyle tipleştirilmiş ideal bir alimin tasvirinin yapıldığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Âlim, İdeal Tip, Toplumsal Şahsiyet.

Abstract

The concept of the "ideal type" that has been developed to define social personalities is one of the important conceptualizations in sociology, representing an analytical conception that tests a social reality and is a product of mental construction. These typologies reveal the distinct and distinguishing characteristics of social personalities. Within this conceptual framework, it is possible to evaluate the prominent and significant social personality and phenomenon of the "scholar," which holds a crucial position in Islamic society, based on the fundamental principles and qualifications of Islam. By considering the characteristics of the scholar as defined in the scriptures until the time of Prophet Muhammad's passing, it becomes possible to construct a vivid and tangible ideal scholar as a prototype for understanding the experiences of scholars in different social contexts.

In this research aimed at determining the characteristics of the ideal scholar's personality, it has been concluded that the scholar forms an ideal social personality through the combination of two main categories of qualities: firstly, the unique and direct intellectual attributes, and secondly, the qualities related to being a righteous Muslim and a good human being in society. The Quran and the Sunnah constitute the foundation of this personality. Through various narrative and descriptive methods, the Quran and the Sunnah have identified the prototype of this ideal personality. It is worth mentioning that the Quran and the Sunnah have typified the ideal scholar through the teachings of the qualities

of scholars, including examples of scholars and religious scholars from the People of the Book who had both positive and negative aspects.

Keywords: Sociology of Religion, Scholar, Ideal Type, Social Personality.

Giriş

Mecelle'nin külli kaidelerinden 64. Maddenin¹ işaret ettiği gibi, her mutlak olan kavram, kendi kemaline masruftur.² Kur'an'ı Kerim'de ve hadisi şeriflerde "âlim" kelimesi de mutlak bir kavram olarak, her şeyi bilen Yüce Allah'ın bir sıfatı anlamında birçok defa zikredilmektedir.³ Bunun yanı sıra Kur'an-ı Kerim'de "ilm" kavramının türevi olarak âlim olma vasfı, başta insan olmak üzere yaratılanlar için de kullanılmaktadır.⁴ Ancak ilim ve âlim kavramları Allah'ın zatı ve başta insan olmak üzere yaratılanlar için kullanıldığında derinlik ve mahiyet itibarıyla farklılık arz etmektedir.⁵ Kur'an'da âlim insanlar için daha çok "ulema" ifadesinin kullanılması,⁶ bir zümre olarak bu özelliklere sahip insanların diğer insanlara nazaran kendilerini geliştirmiş olmalarından dolayı farklılıklarını gösterirken, Allah'ın küllî bilgisi karşısında bu tür bilgeliklerin çoklu ve sınırlı bilgelikler olduğunu göstermek için olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla mutlak anlamda âlim denildiğinde Yüce Allah'ın zatı anlaşılırken, Allah'ın sonsuz bilgisi karşısında insanoğlunun bilgisi, sınırlılığını da ima ederek âlimler/ulema şeklinde çoklu ancak cüzi bilgelikler şeklinde ifade edildiği söylenebilir. Bunun yanı sıra Ulemâ'u Beni İsrail⁷, Ahbar⁸, Rabbaniyyun⁹, kitap yüklü¹⁰ ve tefsirlerde Bel'am b. Bâûrâ adında bir bilgin¹¹ olduğu belirtilen "ayetlerimiz hakkında kendisine bilgiler verdiğimiz kişi,"¹² gibi kavramlarla anlatılanlar da yaşanmış bilgi taşıyıcılıkların farklı toplumsal yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu zümreler mutlak bir âlim şahsiyetini ortaya koymuyor. Âlim olarak bilinen farklı bilgi taşıyıcılarının yaşanılmış toplumsal yansımalarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Allah'ın bir sıfatı olarak âlim kavramının, O'nun sınırsız ilmi karşısında sınırlılığı da göz ardı etmeden insandaki tecellisini belirtmek için insanlar için de

¹ Bkz. Ali Bakkal - Zehra Sula, "Mecelle'deki Külli Kaidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/43 (2019), 92-110. Mecelle'nin ilgili maddesi şöyledir: "Mutlak, itlak üzere cari olur. Eğer nassen yahut delâleten takyid delili bulunmaz ise".

² Esat Arsebük, "Türkiye'de Medeni Hukukun İnkişaf Safhaları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (1943), 7-19.

³ Yusuf Şevki Yavuz, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/108-109.

⁴ İnsanların haricinde başka varlıklar da kendilerine verilen yetenek çerçevesinde bilgi sahibi olmaları söz konusudur. Örneğin kendi bilgi seviyeleri için Bakara Suresi 33. ayetinde meleklerin; "Senin bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur." dedikleri ifade edilmektedir.

⁵ Mustafa Canlı, "Rivâyetlerde Âlim Portresi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013), 45-46.

⁶ Fâtır 35/28; Şuarâ 26/197.

⁷ Şuarâ 26/197.

⁸ Tevbe 9/31; Tevbe 9/34.

⁹ Mâide 5/63.

¹⁰ Cuma 62/5.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Taberî Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, (İstanbul: Hisar Neriyyat, 1996), 4/149-150.

¹² A'râf 7/175.

toplumda kullanıldığını da görmekteyiz. Bu anlamda “âlim” kelimesi kullanıldığında artık kemaline masruf şekilde insan için ideal bir bilen insan şahsiyetinin kast edildiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmanın konusu da bu anlamda, ideal âlimin şahsiyetidir.

İslâm dininin kendine özgü bir bilgin tanımı vardır ki buna âlim denilir.¹³ Müslümanların sosyal yaşam ortamında “âlim” denildiğinde, Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde açık veya kapalı olarak ilgili beyanlardan çıkarımlarda bulunmak suretiyle ortaya konulan genel bir ideal âlimin profili anlaşılmaktadır. Buna göre, Hz. Peygamberin hayatı boyunca tecrübe edilmiş bir sosyal yaşamla, tahayyül edilebilecek bir ideal âlim şahsiyetinin İslam’ın temel nasları olan Kur’an ve sünnette kapsamlı bir biçimde tasvir edildiğini söylemek mümkündür. Bu yaklaşımı, sosyolojik nesnel yaklaşımın önemli kavramsallaştırmalarından biri olan ideal tip kavramsallaştırması¹⁴ çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte kullanılma biçimi itibarıyla burada “ideal” kavramına, gündelik dildeki felsefi, ahlaki, düşünsel ve öznel yaklaşımları ifade eden iyi, güzel, mükemmel ve üstün olma gibi vasıfları da ima edecek anlamların¹⁵ yüklenmesi mümkündür.

1. Kavramsal Çerçeve

Şahsiyet, bir ferden sosyal hayat içinde alışkanlıklarını, davranışlarını, tutumlarını, dış görünüşünü, yeteneklerini, konuşma tarzını ve çevresine uyumunu içine alacak şekilde onun toplumsal rolünün tamamını kapsayan ahenkli bütünlüğünü ifade eder.¹⁶ Sosyolojide toplumsal şahsiyetlerle ilgili birçok tipoloji geliştirilmiştir. Tipolojiler şahsiyetlerin belirgin ve ayırt edici vasıflarını ortaya koyarlar.¹⁷ Taksonomi olarak da ifade edilen tipoloji, bir sınıflandırma ve sınıflandırdıklarını açıklama yöntemidir. Bu yöntemle farklı dini ve sosyal kişilikler ve yapılar tanımlanır.¹⁸

Sosyal şahsiyet tiplendirmelerinin en belirgin olanı şudur; özellikleri en bariz olanı, dolayısıyla diğerlerinden kesin ve akılcı ayrımlarla ayırt edilebilineni sosyal gerçeklik hayatının dışında yani fikriyatta bir ideal tip olarak tanımlamaktır. Oluşturulan ideal tipler, gerçekliğin kendisiyle test edildiği tiplerdir.¹⁹ Buna göre ideal tipler, zihinsel olarak inşa edilen, olgulara hükmedebilen ve olguların kendisiyle test edilebildiği tipolojilerdir. Bu tipolojiler analitik

¹³ Canlı, "Rivâyetlerde Âlim Portresi", 66.

¹⁴ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 107-108.

¹⁵ İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 226-227.; Şükrü Halûk Akahın vd., *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Basım, 2005), 936.

¹⁶ Zeki Arslantürk - M. Tayfun Amman, *Sosyoloji* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 163-164.

¹⁷ Arslantürk - Amman, *Sosyoloji*, 168-169.

¹⁸ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 713.

¹⁹ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 318-319.

inşalardır.²⁰ Bu inşayı yapacak olan araştırmacının tamamen olguya odaklanıp değer yargılarından bağımsız olarak konuyu ele alması, oluşturulacak tipolojik tasavvurun nesnellik taşıması kaygısına dayanır.²¹ Bu bakış açısının ürettiği bu soyut inşaların normatif değerlerden bağımsız olmasının gerekli görülmesi, bunların zihinsel inşasının duygu ve inançlardan azade bir şekilde rasyonaliteye bağlı birer araç kılma duyarlılığındandır. Olmuş bitmiş ve karar kılmış tarihsel veriler, bu ideal tipleri oluşturmada en verimli ve yardımcı kaynaklar olarak görülmektedir.²² Burada ifade edilen nesnellik, rasyonellik ve değerlerden bağımsızlık ifadeleriyle kast edilenin araştırmacının konuya yaklaşım tarzıyla ilgili olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Yoksa araştırma konusunun öznellik taşıması ve bu öznelliklerin ortaya konulması ile ilgili bir kaygı değildir.

Gündelik dilde ideal kavramı kullanılırken ona yüklenen anlam, esasında yukarıda belirtilen sosyolojik anlamdaki ideal kavramının anlamından çok da farklı değildir. Sadece aralarında metodolojik vurgu farklılıkları olduğunu söylemek mümkündür. İdeal kavramı, Türkçe Sözlükte: "Düşüncenin tasarlayabileceği, bütün üstün nitelikleri kendinde toplayan"²³ şeklinde tanımlanırken, felsefi ve düşünsel anlamda ise; düşünülen bir olgu için; en iyi, en uyumlu, en yüksek, en yetkin ve en güzel gibi üstün şeylere karşılık gelen özellikler tanımlanmaktadır.²⁴ Buna göre; hem sosyolojik bakış açısıyla bir sosyal gerçekliği bütün yönleriyle tasvir edebilmesi, hem de gündelik dilde ve felsefi-düşünsel bakış açısında, üstün olanı tasvir edebilmesi yönleriyle Kur'an ve Sünnet bütünlüğü içinde ideal âlimin bir prototipini çıkarmanın mümkün olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada Kur'an ve Sünnette geçen bir kavramı ilmi olarak incelerken, sosyolojinin "ideal tip" ve "tipoloji" gibi kavramlarını kullanmanın amacı indirgemeci veya eklektik bir yaklaşım ile konuyu ele almak değildir. Elbette Kur'an'ın ve sünnetin kendine has bir üslubu ve yaklaşımı vardır. Yapılacak bir Kur'an sosyolojisinde de bu üslup ve yaklaşım tarzının her zaman dikkate alınması gerekir.²⁵ Bununla birlikte temel İslamî referanslara dayanan ve özerinde ittifak edilen bir bilimsel metodun ortaya konulamadığı durumlarda, araştırma için verimli bir şekilde kullanılabilen genel geçer sosyolojik kavram ve metotlardan yararlanmak da kaçınılmazdır. Bu çalışmada böyle bir ihtiyaca binaen ilgili kavramlardan ve metotlardan yararlanılmıştır.

²⁰ Max Weber, *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 129, 131, 135.

²¹ Kürşat Haldun Akalın, "İdeal Tip ve Kurumsal Yapı Olarak Toplumsal Faaliyet Tarzı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Nisan 2008), 191-210.

²² Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 107-108.

²³ Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Basım, 2005), 936.

²⁴ İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 226-227.

²⁵ Mehmet Bayyığıt, "Sosyolojinin Din Serüveni ve İslam (Kur'an) Sosyolojisi", *İslam ve Sosyoloji*, ed. İhsan Toker, (Ankara: Eskiyeşi Yayınları, 2013), 64-67.

Kur'an ve Sünnete göre âlimin şahsiyetinin değerlendirildiği bu çalışmada âlim kavramı, ilk çağrışımı olması muhtemel din adamı kavramından farklı olarak değerlendirilmiştir. Şüphesiz din adamının da ilim/bilgi boyutu olduğu gibi âlimin de din boyutu vardır. Çünkü din ile ilim ve inanç ile bilgi her zaman iç içe ve birbirleriyle ilişkilidir.²⁶ Zira Her kelimenin anlam örgüsü içerisinde yer alan akraba terimleri vardır. Âlim ve din adamı da bu şekilde birbirlerine akraba olan terimler olarak düşünülebilir.²⁷

Din adamı, din konusunda uzmanlaşmış, dinî bilgi ve dinî amel boyutu olan bir kişiliği ifade eder.²⁸ Nitekim Kur'an'ı Kerim'de râsîhûne fi'l-ilm, ûtu'l-ilm, rabbâniyyûn, ahbâr, ruhbân, kıssîs, havârî ve ehl-i zikr ile ifade edilen kişiler hem din adamını tanımlıyor²⁹ hem de doğrudan ya da dolaylı olarak âlimi tanımlıyor. Dolayısıyla din gerçekliği özü itibariyle bilgi ile ilişkili olduğu için her din adamlığı da doğal olarak ilim/bilgi ile de ilişkilidir. Aynı zamanda dinî naslarda, âlim/ilim sahibi olanın dinden uzak olamayacağı, dolayısıyla her gerçek bilgi sahibinin hakikatin diğer bir boyutu olan dinle de ilişkili olacağı varsayılmıştır. Ancak Kur'an'ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde zikredilen âlim, dinî bilgi ile sınırlandırılmış bir bilginin ötesinde dini de içine alacak şekilde, Yüce Allah'ın yarattığı bütün varlıkla ilgili bir kişinin elde edebildiği/edebileceği bilgi seviyesiyle ilişkili bir şahsiyeti ifade eder. Çalışmada bu şahsiyetin özelliklerine odaklanmıştır.

Âlim, Müslüman toplum içerisindeki konumu itibariyle bir toplumsal şahsiyeti ifade eder. Bu şahsiyetin vasıflarının Kur'an ve Sünnette belirlenmiş ve Hz. Peygamber hayatta iken naslarla bir ideal âlim prototipinin şekillenmiş olduğu düşünülmektedir.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Nitel bir araştırma olarak tasarlanan bu çalışmada, geçmişten günümüze intikal eden bilgi, belge ve kaynaklar araştırmanın temel verilerini oluşturmaktadır. Araştırma genel itibariyle bu kaynaklara dayandığı için bunlar araştırmanın odağını oluşturmaktadır.³⁰ Bir çalışmada kullanılacak kaynakların türü, özgünlüğü ve orijinalliyi araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliği açısından önemlidir.³¹ Bir çalışmada bütün verilerin dikkate alınması ve incelenmesi gerekmektedir birlikte verilerin tamamının kullanılması zorunlu değildir. Konu odaklı düşünerek veriler arasında seçimlerde bulunmak, sonra bunları kategorilere ayırarak, betimleme, analiz ve yorumlarda bulunmak suretiyle sonuca varmak mümkündür.³² Bu çalışmada veri kaynaklarının

²⁶ Peter Berger - Thomas Lukmann, "Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi", çev. Rami Ayas, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 30/1(1988), 375-385.

²⁷ Canlı, "Rivâyetlerde Âlim Portresi", 46.

²⁸ İbrahim H Karşlı, *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 26.

²⁹ Burhan İşliyen, "Kur'an-ı Kerim'in Din Adamlarını Dünyevîleşmeye Karşı İkazı", *Diyanet İlmî Dergi* 57/2 (2021), 499-524.

³⁰ Keith F Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş*, çev. Dursun Bayrak, (Ankara: Siyasal kitapevi, 2016), 180.

³¹ Belkis Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2005), 146.

³² Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 146, 147.

başında Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Onu takiben İslam dünyasında Kur'an-ı Kerim'den sonra dinin ikinci kaynağı olma vasfını taşıyan Buhârî'nin el Cami'us Sahîh'i ve güvenilirliği ile Buhârî'nin sahihini takip eden Müslim'in Sahîh'i esas alınmıştır.³³ Malik b. Enes'in Muvatta'sı ile birlikte birinci derecede güvenilir hadis kaynakları olarak kabul edilen bu üç eserin yanı sıra ikinci derecede güvenilir kabul edilen Tirmizî, Ebu Dâvud, Ahmed b. Hanbel ve Neseî'nin hadis kitaplarından yararlanılmıştır.³⁴ İslam kültüründe Hz. Peygambere isnadı açısından genel kabul gören kaynaklar dikkate alınmıştır.

İlim, ilme teşvik, ilmin fazileti ve ilim yolunda olmanın fazileti gibi konularla ilgili olduğu halde doğrudan âlimin şahsiyetiyle ilişkili olamayan ayet ve hadisler değerlendirilmeye alınmamıştır. Çünkü bu çalışmada odaklanılan konu, tipolojik olarak ideal âlimin şahsiyeti olduğundan sadece bu çerçeveye katkı sağlayan veriler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada âlim olgusunun ele alınan kapsamı, Hz. Peygambere vahyedilen Kur'an-ı Kerim'le ve konuyla ilgili Hz. Peygamberin sünnetinden gelen rivayetlerle sınırlıdır. Bu iki kaynağın ışığında alimin ideal tip özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam kültürü içerisinde âlimlik ile ilgili ortaya çıkan her gelişmenin birer inşa olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.³⁵ Dolayısıyla âlimin şahsiyeti belirlenmeye çalışılırken, Hz. Peygamberin vefat tarihi, bu şahsiyetin de tamamlanmış olduğu tarih olarak varsayılmaktadır.

3. Bir İdeal Tip Olarak Âlimin Vasıfları

Âlimin toplumsal konumu ve sahip olduğu bilgi ve liderlik gücüyle toplumu etkileme potansiyeli büyüktür. Bu potansiyel farklı şekillerde kullanılabilir. Hz. Peygamber "İnsanların en şerhileri en şerhli âlimler, en hayırlıları da en hayırlı âlimlerdir."³⁶ diyor. Bu ifadeye göre toplumda farklı âlim profillerini görmek mümkündür. Toplumda âlim olarak kabul gören ve bilinen şahsiyetlerden bazıları çok hayırlı ve faydalı olarak tanımlanırken, yine toplumda âlim olarak bilinen bazı kişiler de çok hayırsız ve topluma zararlı olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu durumda İslam'ın temel naslarının öngördüğü ideal bir âlimin tanımının yapılmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

³³ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017), 375-379.

³⁴ Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları*, çev. M. Yaşar Kandemir, (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 1996), 94.

³⁵ M. Bekir Gültekin, *Dini ve İlmî İtibar Olgusu Olarak Ulemâ (Türkiye'de Üç Ulemâ Birliği Örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 84-109.

³⁶ Mehmet Görmez vd., *Hadislerle İslâm*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 1/445.

Âlim kimdir ve kimler âlim olma payesini hak ediyor? sorusunu her zaman tartışmasız bir şekilde cevaplayabilmek zordur. Bu zorluğun temel sebeplerinden biri bütün özellikleriyle ideal bir âlimi tipolojik olarak incelemenin zorluğundan kaynaklanmaktadır. Elbette bir âlimde bulunması gereken özellikleri belirten çok kıymetli eserler ve örnek olarak gösterilebilecek çok sayıda değerli âlimler vardır. Bununla birlikte çoğu zaman toplumsal dinî aidiyet duygusuyla âlim bir şahsiyetin tanımıyla ilgili birbirleriyle çelişen ve sübjektif denilebilecek âlim tanımlamalarının yapıldığı görülmektedir. Bunun neticesinde toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen ve bilinen bir âlim profilini ortaya koymak zorlaşıyor.

İslami naslarda vasıfları belirlenmiş âlimin şahsiyeti, bu yolda mesafe kat edecek olanlar için takip edilmesi gereken bir senaryo olarak düşünüldüğünde bu alanda yapılacak çalışmaların ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim kişiler, senaryodaki rolünü gerçekleştirebilmesi oranında başarı şansını elde ederler. İslam dinin temel naslarının öngördüğü alimler de Kur'an ve sünnette belirlenmiş özelliklere sahip olmaları nispetinde başarılı olacakları varsayılmaktadır.

Âlimin sahip olduğu bilgiyi ne tür bir bilgi olarak değerlendirmek mümkündür? Öncelikle şunu göz önünde bulundurmak gerekir ki her şeyi bilen Allah'ın sahip olduğu bilgi bütün varlık alanıyla ilgili olduğu için bu bilgiyi dinî bilgi olarak sınırlandırmak bir yanılısma olur. Aynı şekilde Allah'ın Hz. Peygamber'e bildirdiği bilgiyi ve bu bilgi kaynaklarından beslenen âlimin bilgisini dinî veya din dışı şeklinde kategorize etmek de bir yanılısamadır. Bilgi için bir kategorileştirme yapılacaksa, ancak doğru bilgi -yanlış bilgi şeklinde kategorilere ayırmak mümkün olabilir.

Kur'an-ı Kerîm'de ve hadislerde ilim kavramı, hem ilâhî bilgiyi (vahiy) hem de dünyevî bilgiyi kapsayacak şekilde kullanıldığı gibi ilim sahipleri olan âlimler de bu bilgiye sahip olanlar olarak tanımlanmaktadır.³⁷ İlk dönemlerde ilim denildiğinde Kur'an ve Hadis ilminin anlaşılması³⁸ o dönemde bu iki kaynağın tek bilgi kaynağı olmasından dolayı esasında anlaşılır bir şeydir. Bu anlayış için bile bu dönemdeki bilginin dinî bilgi ile sınırlı olduğu şeklinde yorumlamamak gerekir. Zira dışarıdan bir gözle bakıldığında Kur'an ve Hadis ilmi salt bir "dinî bilgi" gibi algılanıyor olsa bile bu iki kaynaktaki bilgileri dini veya din dışı diye ayırma gitmeksizin hayatın ve varlığın hemen her alanıyla ilgili hakikatleri açıklamaya yönelik bilgiler olduğunu görürüz. Dolayısıyla bilgiyi dinî veya gayri dinî diye ayırmak mümkün olmadığı gibi bilgi sahibi olan âlimleri de sahip oldukları bilginin türüne göre kategorileştirmek doğru bir yaklaşım değildir.

³⁷ İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/109-114.

³⁸ Kutluer, "İlim", 22/109-114.

Âlimin özellikleri konusunu ilk defa problematik olarak ele alan Gazali, önce bilgiyi türlere ayırarak bazılarını bazılarından daha üstün tutmuştur. Sonra da bu türlerden her birine sahip olan kişileri de âlim olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte âlimleri ilgilendikleri ilim türüne göre bir derecelendirmeye tabi tutmuştur.³⁹ İslam geleneğinin en saygın ve itibarlı âlimlerinden biri olan Gazali, birçok konuda kendisinden sonraki düşüncelerin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.⁴⁰ Onun görüşleri, İslam kültürü içinde âlimin bilgisinin türü konusunda genel olarak kabul görmüştür. Ancak bugün gelinen noktada artık sadece dinî ilimlerde bilgi sahibi olmanın ötesinde; nitelikli, önemli, insanın dünya ve ahiretine yararlı ve hakikat arayışının neticesi olarak bir gerçekliğe dayanan her türlü bilgiye belli bir seviyede sahip olanın âlim olarak tanımlanabileceği ifade edilmektedir.⁴¹

3.1. Hakikat (Gerçeklik) Bilgisi Karşısında Adil (Tarafsız) Olması

Bir âlimin sahip olması gereken temel vasıf, bütün yeteneklerini kullanarak elde ettiği bir bilgiyi manipüle etmeden ve saptırmadan kabul etmesi ve kullanmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de "Kendilerine ilim verilmiş olanlar tam bir doğruluk, adâlet ve hakkaniyet içinde aynı gerçeğe şâhittirler."⁴² demektedir. Kur'an'ı Kerim'in en çok üzerinde durduğu "Allah'ın varlığı ve birliği" hakikati konusunda birçok ayette bu gerçekliği bazı insanların tutarsız bir şekilde farklı gerekçeleri ileri sürerek inkâr ettiklerini belirtirken,⁴³ kendisine bilgi verilenlerden doğruluk, adâlet ve hakkaniyete bağlı olanların bu gerçekliği kabul etmekten çekinmediklerini ifade eder.⁴⁴ Bu kişilikte olan âlimler, o an içinde buldukları konum itibarıyla dünyevi çıkarlarına aykırı olsa da karşılaştıkları hakikati kabullenme de isteksiz davranmazlar ve hakikati çarpıtmadan olduğu gibi kabul ederler.

Maddi veya manevi çıkar ve menfaatleri söz konusu olduğunda bazı insanlar bilgin bile olsalar hakikate bağlılık konusunda zaaf gösterip sahip oldukları bilgiyi tahrif veya manipüle edebilirler. Kur'an'ı Kerim'de böylelerinin tutumları şöyle ifade edilmektedir: "Size inanacaklarını umuyor musunuz? Oysa onlardan bir takımı Allah'ın sözünü işitiyor, ona akılları yattıktan sonra, bile bile onu tahrif ediyorlardı."⁴⁵ Yahudi din bilginlerine yönelik bu kınayıcı ifadelerle sebep olan tahrifatın niteliği konusunda genel kabul gören yaklaşım, onların orijinal Tevrat nüshasının hem

³⁹ Ümmügül Betül Kanburoğlu Ergün, "Âlim Kime Denir? Kütü'l-Kulûb Ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 536-558.

⁴⁰ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2003), 151-153.

⁴¹ Gültekin, *Dinî ve İlmî İtibar Olgusu Olarak Ulemâ (Türkiye'de Üç Ulemâ Birliği Örneği)*, 79-91.

⁴² Âl-i İmran 3/18.

⁴³ Cuma 62/5; En'am 6/20; En'am 6/116; En'am 6/148; En'am 6/39; A'râf 7/146; Furkân 25/33; Ankebût 29/68; Zümer 39/32; Kâf 50/5.

⁴⁴ Al-i İmran 3/199; Kasas 28/52

⁴⁵ Bakara 2/75.

metnini hem de lafzını değiştirip bozdukları yönündedir.⁴⁶ Bu ayet, Yahudi din bilginlerinin yaşadıkları sapma gerçeğliğine dikkat çekerken başka din mensubu bilginlerinin de her an aynı hataya dūřebilmelerinin mümkün olduğu konusunda bir uyarıdır.

Hakikati istismar ve manipüle etme yaklaşımında olanlar, insanlara karşı tutum ve davranışları söz konusu olduğunda muhatapları Peygamber bile olsa aynı şekilde gerçeğlikten sapabilirler. Yüce Allah; “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Peygamberi) oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Böyle iken içlerinden birtakımı bile bile gerçeği gizlerler. Gerçek olan, Rabbinden gelendir. O halde kuşkulananlardan olma!”⁴⁷ demek suretiyle bilerek gerçeği inkâr edenlerin tutum ve davranışlarına dikkat çekmektedir.

3.2. Toplumsal şahsiyetinin Özel Kişiliğiyle Bütünlük Oluşturması

İnsanların doğuştan getirdiği özsel kişiliğinin ötesinde sosyalleşme sürecinde farklı şahsiyetler kazanabilmektedir. Kişiler bazen toplumsal şahsiyetlerini özsel kişilikleriyle bütünlüştirirken bazen de büründükleri toplumsal şahsiyet bir maske olarak varlığını sürdürürken onun arkasında ondan farklı bir özsel kişiliğe sahip olabilmektedirler. Özsel biçimi ne şekilde olursa olsun, toplumsal yönü itibariyle kişiler sahip oldukları toplumsal şahsiyetlere göre konumları, rolleri, statüleri ve zümreleri şekillenmiş olur. Bir şahsiyetin oluşması, toplumsal bir role bürünmek şeklinde tahayyül edilebilir. Zira şahsiyet kavramının Latincedeki karşılığı üzerinden bu anlamı çıkarmak mümkündür. Latince, “personalite-personality” kelimelerinden türemiş, “persona”, tiyatrodaki oyuncuların yüzlerine taktıkları maskeye denirdi. Romalılar zamanında ise kelime anlam değişimine uğrayarak oyuncunun bizzat kendisi için kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraları da gerçek vasıflarıyla ve bütün yönleriyle insan olarak anlaşılmıştır.⁴⁸

Kur’an ve Sünnet, âlim olan şahsiyetin toplumsal ve özsel şahsiyetinin bir bütünlük oluşturmasını ister. Sadece âlimin değil esasında bütün inananların toplumsal ve öznel kişiliğinin aynı olması gerektiğini Kur’an-ı Kerim: “Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır.”⁴⁹ demek suretiyle açıkça ifade eder. Bunun yanı sıra toplumu bilgilendiren âlim kişiler söz konusu olunca, onların bir bütün olarak uyumlu bir şahsiyete sahip olmasının önemi daha da artmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de; “Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”⁵⁰ ve “Tevrat’la yükümlü tutulup da onun hakkını

⁴⁶ İşliyen, “Kur’an-ı Kerim’in Din Adamlarını Dünyevileşmeye Karşı İkazı”, 499-524.

⁴⁷ Bakara 2/146-147.

⁴⁸ Arslantürk - Amman, *Sosyoloji*, 162.

⁴⁹ Sâff 61/2-3.

⁵⁰ Bakara 2/44.

vermeyenlerin durumu, koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer.”⁵¹ ayetleri, bilginin sorumluluğunu taşımayanların ve sözüyle özü arasında uyumsuzluk gösterenlerin içine düştükleri şahsiyet çelişmesini ve rol çatışmasını şiddetli bir şekilde kınamaktadır.

Kur’an’ın beyanıyla Hz. Şuayb kendi toplumuna: “Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum.”⁵² diyor. Başka ayetlerde başta Hz. Muhammed (sav) olmak üzere diğer peygamberlerin de benzer şekilde söz ve davranış uyumu içerisinde olduğu ifade edilmektedir.⁵³ Kendini bir muallim olarak tanıtan Hz. Peygamberin yaşamı boyunca; “neden yapmadığın ve kendin uygulamadığın şeyleri bizden istiyorsun?” şeklinde bir tepkiyle hiç karşılaşmaması,⁵⁴ söz ve davranışları ile toplumsal ve özsel şahsiyetleri itibariyle peygamberlerin başta âlimler olmak üzere bütün inananlara en güzel örnek olduklarını göstermektedir.

3.3. Bilgiyi En Başta Kendi Kişiliğinin Gelişmesi İçin İstemesi

Taha Suresi 114. ayette, kişinin bilgiyi kendini geliştirici bir değer olarak istemesi gerektiğine işaret etmektedir. Ayette Yüce Allah “Rabbi zidnî ilmen” diyor. Bu ayet, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Kur’an Meali hariç, neredeyse incelenen bütün meallerde: “Rabbim ilmimi arttır.” şeklinde tercüme edildiği görülmektedir. Ancak Elmalılı, ayeti en uygun denilebilecek bir tercüme ile “rabbim artır beni ilimce”⁵⁵ diye tercüme ederek, arttırılacak olanın -diğer bir ifadeyle- geliştirilecek olan şeyin ilim değil, ilim aracıyla kişinin kendisi olduğuna vurgu yapmaktadır.

Hız. Peygamberin: “Allah’ım senden faydalı ilim istiyorum”⁵⁶ ve başka bir rivayette “Allah’ım, bana öğrettiklerinle beni faydalandır. Bana fayda verecek ilmi bana öğret ve ilmimi artır.”⁵⁷ ifadeleriyle diye dua etmesi, elde edilecek ilmin kişiliği geliştirici bir fonksiyona sahip olmasını istediği anlamına gelmektedir. Buna karşı; “Allah’ım fayda vermeyen ilimden sana sığınırım.”⁵⁸ demesi de insanı geliştirici olmayan bilgiyle ilgilenmeyi tasvip etmediği anlamına gelmektedir.

⁵¹ Cuma 62/5.

⁵² Hûd 11/88.

⁵³ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 3/194.

⁵⁴ Zeki Tan, *Kur’an’a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2010), 300.

⁵⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 4/105.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü’s-Sitte, Mevsûatü’l Hadîs eş-Şerîf (Arabistan: Dâru’s-Selâm, 2008), “İkametüs Salat”, 32; “Dua”, 3; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Ürdün: Beytü’l-Efkâri’-d-Düveliyye, 2005), 4/294, 305, 318, 322.

⁵⁷ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü’s-Sitte, Mevsûatü’l Hadîs eş-Şerîf (Arabistan: Dâru’s-Selâm, 2008), “Deavât”, 128; İbn Mâce, “Sünnet”, 23.

⁵⁸ Tirmizî, “Deavât”, 68.

Âlim hem öğrenme hem de öğretme faaliyeti içerisinde bulunandır.⁵⁹ Her iki durum da onu geliştirmektedir. İslam'ın öngördüğü âlim, ilmiyle insanları aydınlattığı için hemen her zaman iyilik üzerinde bulunmakla birlikte, bazı dönemlerde toplumda âlimin ve ilmin değeri tam olarak takdir edilmeyebilir ve önemsenmeyebilir. Böyle durumda doğal olarak ilimle/bilgiyle meşgul olan kişilerin çalışma azmi kırılabilir. Ancak Hz. Peygamber, toplum ilme karşı ilgisiz olsa bile kişinin öğrendiği bilginin kendisine fayda vereceğini, dolayısıyla o kişinin her zaman iyilik üzerinde bulunacağını belirterek ilimle meşgul olup âlim olmaya teşvik etmektedir. Hz. Peygamber (sav) bu konuda şöyle buyuruyor: "Dinde fakîh (bilgili) olan kimse ne iyi kimsedir! Kendisine muhtaç olunca faydalı olur. Kendisine ihtiyaç olmayınca ilmini artırır."⁶⁰ Bu gerçeğe rağmen eğer bir âlim edindiği bilgiyi sadece başkalarına aktarıp, kendisi o bilgiden yararlanmıyorsa farkında olamasa bile sürekli kayıp içerisinde. Nitekim Hz. Peygamber (sav) bu hususta da şöyle buyuruyor: "İnsanlara hayrı öğretip (ilmiyle âmil olmayarak) kendini unutan âlim, insanları aydınlatıp kendini yakan lamba gibidir."⁶¹

Hakikate ulaşmak, yanılmamak ve aldanmamak için en güvenilir yol doğru bilgiye sahip olmaktan geçer. Hz. Peygamberin şu sözü bunu teyit etmektedir; "Tek bir fakih, şeytana bin âbiden daha yamandır."⁶² Dinin temel gayesi doğru, Allah'ın istediği ve razı olduğu bir şekilde insanların O'na kullukta bulunması ve ibadet etmesidir.⁶³ Doğru bir kulluk ve ibadet hayatı için de öncelikle ilim sahibi olmak gerekir. Hz. Peygamberin; "Âlimin âbide üstünlüğü, benim sizden en basitinize olan üstünlüğüm gibidir."⁶⁴ beyanı, dinde ilim sahibi olmayı ne kadar değerli gördüğünü göstermektedir. Bireysel ve toplumsal hayatta dindarlığın ideal bir hal alması için bu dindarlığın ilim temelli olması gerekir.

3.4. Bilgiyi Elde Etmede Çekingen Davranmaması ve Gayretli Olması

Bilginin elde edilmesinde çekingen davranmak, bilgiye ulaşmanın önündeki önemli engellerden biridir. Buhârî, "İlim" bölümünün "51. Bab" başlığında şu ifadelerle yer verir: "Mücâhid İbn Cebr 'Hayâ eden de büyüklük taslayan da ilim öğrenemez.' Aişe de: 'Ensar kadınları ne iyi kadınlardır. Hayaları kendilerini dinde fakihler olmalarından alıkoymadı."⁶⁵ İslam'da Kur'an'dan sonra ikinci derecede güvenilir kaynak olarak kabul edilen hadis kitabını derleyen Buhârî'nin

⁵⁹ Canlı, "Rivâyetlerde Âlim Portresi", 53.

⁶⁰ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1989), 11/487.

⁶¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, düz. M. Avvâme (Beyrût: Dâru Kurtuba, 2006), 12/488.

⁶² Tirmizî, "İlim", 19.

⁶³ Zâriyât 51/56.

⁶⁴ Tirmizî, "İlim", 19.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981), "Kitabül İlim", 51 1/275.

aktardığı bu bilgiler, ilim konusunda cesur davranılmasının gerekliliği konusunda kararlı olmanın önemini ortaya koymaktadır.

Hız. Peygamber, ilim elde ederken engelleri aşma iradesini göstermenin önemini şu benzetmeyle anlatır: "Hikmetli söz mü 'minin yitiğidir. Onu nerede bulursa, onu hemen almaya en layık olandır."⁶⁶ Burada hikmet birçok manaya gelmekle birlikte temel anlamlarından biri ilimdir. İmam Malik bu kavramı din ilmi olarak anlar. Yine bazıları hikmeti: temelleri nakil ve akılla sağlam kılınmış, içerisinde özenle seçilmiş hakikatler bulunan ve içeriği karmaşıklık, hata ve bozukluktan korunmuş söz diye tarif etmektedir.⁶⁷ Ayet-i Kerime'de de Yüce Allah: "Allah hikmeti dilediğine verir"⁶⁸ buyurur. İslâm düşüncesinde hikmet; düşünmek, akıl yürütmek, ilâhî emir üzerinde düşünmek, Kur'an bilgisi, insanın gücünün yettiği kadarıyla eşyayı ve varlığı gerçek mahiyetiyle bilmeyi ve gerçeğin bilgisine ulaşmayı hedefleyen bir ilimdir.⁶⁹ Buna göre özü bilgi olan hikmet için her türlü çabayı sarf etmek İslam'da takdire şayan bir davranıştır. Hem hadisleri hem ayetleri bir bütün olarak düşündüğümüzde ilim yolundaki bir Müslümandan, uzaklık, ulaşım ve çabadaki her türlü zorlukları göze alarak gayret sarfetmesi ve cesur davranarak bütün engelleri aşması beklenmektedir.

3.5. Kendi Bilgisinin Sınırlarının Farkında Olması

İnsan sürekli yeni şeyler öğrenen ve keşfeden bir varlıktır. Her insan sınırlı bir bilgiye sahip olmakla birlikte kendi imkân, kapasite ve çabası ölçüsünde bilgi havuzuna katkıda bulunur. Buna göre insanların bugüne kadar çok şeyi keşfettiği bilindiği gibi daha keşfedeceği çok şeyin de var olduğu bilinir. Bireysel olarak düşündüğümüzde de bir insanın bilme ve öğrenme kapasitesi ne kadar fazla olursa olsun bunun sınırlı bir kapasite olduğu bilinen bir gerçektir. İnsan türünün sahip olabileceği bilginin Allah'ın bilgisi karşısındaki sınırlılığını ifade eden en açık ayetlerden biri şudur: "Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbinin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir."⁷⁰ Dolayısıyla sadece ruh konusunda değil hemen her konuda insan sınırlı ölçüde bilgi sahibi olabilen bir varlıktır. Yüce Allah Kur'an'da, insanın bu özelliğini âlimin hem kendi şahsında hem de insan türü üzerinde düşünerek fark edebildiğini, bununla birlikte insanın da içinde bulunduğu bütün evreni yaratan Allah'ın her şeyin bilgisine sahip olacağını bildiğini ve ilimde derinleşmesi oranında bu farkındalığının artacağını şöyle hatırlatır: "Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihdir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre)

⁶⁶ Tirmizî, "İlim", 19.

⁶⁷ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 11/498.

⁶⁸ Bakara 2/269.

⁶⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/423-425.

⁷⁰ İsrâ 17/85.

te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akliselim sahipleri düşünüp anlar.”⁷¹

Allah'ın sonsuz bilgisi karşısında sınırlı bilgiye sahip olan insanların da bilgi düzeyleri aynı değildir. Kur'an'ı Kerim: “Her bilenin üstünde daha çok bilen biri vardır.”⁷² buyuruyor. İnsanlar arasındaki bilgi seviyesi derecelerini belirleyen şey de bireysel yeteneklerdeki farklılıklarının yanı sıra özellikle çalışma azmidir. Bir ayette bu husus şöyle ifade edilmektedir: “İnsan için ancak çalıştığı vardır.”⁷³

İslam dininde bir insanın hem Âllah'ın sahip olduğu sınırsız bilgi hem de insanlar arasında kişinin sahip olabileceği bilginin sınırlarıyla ilgili farkındalık sahibi olması önemsenmiştir. Bir rivayete göre Hz. Musa'ya sorulan “insanların hangisi en âlimdir.” sorusuna, “Allah en iyi bilendir diye cevap vermesi gerekirken, “En âlim benim” diye cevap vermesi kınanmasına sebep olmuş ve Allah ona “iki denizin bitiştiği yerde kullarımdan biri var. O senden daha bilgilidir.” diye ona vahyeder. Bunun üzerine o da o zatı bulmak için yola koyulur.⁷⁴ Vahiyle desteklenen bir peygamberin bilgi konusunda başka insanlar söz konusu olduğunda kendisini en iyi olarak görmesi anlaşılır bir durum olmasına rağmen burada, onun bile bilgi/ilim konusunda ihtiyatlı davranmasının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

3.6. Bilgisini Kötüyü Kullanmaması ve İstismar Etmemesi

Kur'an-ı Kerim, bilgisini kötüye kullanan bir kişinin bu olumsuz davranışını şöyle ifade etmektedir: “Kendisine kanıtlarımızı verdiğimiz, fakat onları bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine taktığı, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat.”⁷⁵ Bu kişi, doğru bilginin (kanıtların) değil şeytana uyararak kendi uydurduğu yanlış kabullerinin peşine düşmüştür.⁷⁶ Nefsani arzularının peşine düşerek⁷⁷ onları hakikat olarak sunmaya çalışmıştır. İslam dininde bilginin sömürü, manipülasyon ve baskı aracı olarak kullanılması tasvip edilmemektedir. Dolayısıyla İslam, bilginin elde edilmesinde olduğu gibi kullanılmasında da ahlaki duyarlılığı gerekli kılmıştır.⁷⁸ “Allah'ın rızası için öğrenilmesi gereken bir ilmi, sırf dünya menfaati elde etmek

⁷¹ Âl-i İmran 3/7.

⁷² Yûsuf 12/76.

⁷³ Necm 53/39.

⁷⁴ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, “Kitabül İlim”, 45 1/275.

⁷⁵ A'râf 7/175.

⁷⁶ Ali Erbaş vd., *Hayat Rehberi Kur'an-Konulu Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021) 1/ 149.

⁷⁷ A'râf 7/175.

⁷⁸ Görmez vd., *Hadislerle İslâm*, 1/383.

için öğrenen bir kimse kıyamet günü cennetin kokusunu dahi alamayacağını,⁷⁹ Hz. Peygamber ifade etmektedir.

Özellikle ilahi vahye dayanan bir bilginin dünyevi hiçbir bedeli olamayacağı için, bu bilginin saptırılması, değiştirilmesi veya istismar edilmesi Kur'an-ı Kerim'e göre şiddetle cezalandırılmayı hak eden büyük bir kusurdur. Kur'an'ı Kerim'de "Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler var ya, işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar."⁸⁰ denilmektedir. Bu eleştirinin muhatabı olan din bilginleri, vahiy mahsulü olan dinî metinleri kendi menfaatleri doğrultusunda manipüle ederek, doğrudan gizleyerek⁸¹ veya görmezden gelerek hakikatleri insanlardan saklayan kişiler veya topluluklardır.

Bilgiyi kötüye kullanmanın ve istismar etmenin bir yolu da sahip olunan bilgiyi zorbalık aracı olarak kullanılmasıdır. Bilgi güçtür. Bilgiyle farklı şekillerde insanlar üzerinde tahakkümde bulunmak mümkündür. İnsanlara öğrettikleriyle ve insanların bu bilgileri kabullenmesiyle en büyük muallim olduğunu ispatlamış Hz. Peygamber'e hitaben Kur'an şöyle diyor: "Artık sen öğüt ver, çünkü sen ancak bir uyarıcısın. Sen onların üzerinde bir zorba değilsin."⁸² Kendisi de bir öğretici olduğunu ifade eden Hz. Peygamber,⁸³ bir zorba olmadığına göre kendisinden sonra gelen ve onun yolunda olan her âlimin de zorbalık anlamına gelebilecek tutum ve davranışlardan sakınması beklenir.

Kur'an'ı Kerim, Yahudi ve Hristiyan din bilginlerinden bazılarının insanlar üzerinde zorbaca tutum ve davranışlar sergilediğini ifade ederek onları şöyle kınamaktadır: "Ey iman edenler! Bilin ki Yahudi din bilginlerinin (hahamlar) ve Hristiyan din adamlarının (rahipler) birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!"⁸⁴ Müslüman âlimlerin de bu olumsuz örnekleri bilerek ve göz önünde bulundurarak böyle bir duruma düşmekten sakınmaları gerekir.

3.7. Bilginin Aktarılmasında Orijinalliğini Koruma Hassasiyetine Sahip Olması

Hz. Peygamber, kendisinden bir söz işitenin o sözü olduğu gibi başkalarına aktarmasının gerekliliğini ve önemini şöyle anlatır; "Allah, bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi (başkasına) ulaştırın kişinin yüzünü ak etsin. Kendisine (bilgi) ulaştırılan nice kimseler vardır ki onu işiten

⁷⁹ Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdi Ebû Dâvud es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvud*, nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf (Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008), "İlim", 12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/338.

⁸⁰ Bakara 2/174.

⁸¹ İşliyen, "Kur'an-ı Kerim'in Din Adamlarını Dünyevileşmeye Karşı İkazı", 499-524.

⁸² Gâşîye 88/21-22.

⁸³ Dârimî, Mukaddime, 32.

⁸⁴ Tevbe 9/34.

(ve kendisine aktaran) kimseden daha kavrayışlıdır.”⁸⁵ Hz. Peygamberin bu hassasiyeti, kendi sözlerinin olduğu gibi başkalarına aktarılmasının önemini vurguladığı gibi, bunun dışındaki diğer her türlü hakikat bilgisinin de aynı duyarlılıkla aktarılmasının önemini ortaya koymaktadır.

İslam dininin bilgi ahlakında, elde edilen bir bilginin tahrif edilerek bir başkasına aktarılması veya gerçeğe aykırı beyanda bulunulması kabul edilir bir davranış değildir. Söz konusu tahrifat veya yalan beyan peygamberin adını kullanarak yapılması halinde ise bunun manevi sorumluluğu daha da ağır olmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber: “Her kim benim ağzımdan yalan söylese, cehennemdeki yerini hazırlasın.”⁸⁶ buyurmaktadır. Bunun yanı sıra Allah’ın bildirdiği hakikatleri çarpıtmanın veya değiştirmenin manevi sorumluluğu ise daha ağırdır. Bu şekilde davranmanın büyük bir zalimlik olduğunu Kur’an-ı Kerim şöyle ifade eder. “Yalan söyleyerek Allah'a iftira edenden daha zalim kim vardır?”⁸⁷ Netice itibariyle İslam’a göre âlim, başta Kur’an ve Sünnet bilgisi olmak üzere her türlü hakikat bilgisinin orijinalliğini korumada hassasiyet sahibi olan bir kişidir.

3.8. İlimde Peygamberlerin Varisi Olduğu Bilincine Sahip Olması

İnsanlık medeniyetinin gelişiminde en büyük pay sahibi peygamberlerdir. Her biri bir beşer olmakla birlikte peygamberlerin diğer insanlardan farkı onların Allah’tan vahiy almalarıdır. Onlar, mutlak doğru bilgiyi ihtiva eden vahyi insanlara aktardıkları gibi, kendileri de çok zeki, bilgili, hikmet ve feraset sahibi insanlar olarak vahyin haricinde sahip oldukları bilgi ve hikmetlerini insanlığa miras olarak bırakmışlardır. Onlar hayatta oldukları müddetçe insanları bilgilendirmişlerdir. Vefatlarından sonra da onların misyonlarını yüklenen ve sürdürenlerin âlimler olduğunu Hz. Peygamber şöyle ifade etmektedir: “Kuşkusuz âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır. Onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir. Dolayısıyla kim onu alırsa büyük bir pay almış olur.”⁸⁸ İslami literatürde bu verasetin değerlendirilmesinde daha çok peygamberlerin bıraktığı vahiy bilgisinin sonraki nesillere aktarılması ve tebliği üzerinde durulmaktadır.⁸⁹ Bununla birlikte ilgili naslar bir bütün olarak değerlendirildiğinde söz konusu verasetin, hakikate götüren her türlü bilgi ve hikmeti kapsadığını söylemek mümkündür. Hz. Peygamber kendisi için: “Şüphesiz ki, ben sadece bir

⁸⁵ Görmez vd., *Hadislerle İslâm*, 1/371; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, (Lübnan: Kütübül İlmiyye, 1. Basım, 1996), “Mukaddime”, 24; Tirmizî, “İlim”, 7.

⁸⁶ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, “Kitabül İlim”, 17 1/262.

⁸⁷ Hûd 11/18.

⁸⁸ Tirmizî, “İlim”, 19; Buhârî, “İlim”, 10.

⁸⁹ Tan, *Kur’an’a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, 280.

öğretici olarak gönderildim.”⁹⁰ diyor. Nitekim O da bir öğreticinin topluma kazandırabileceği her türlü yararlı bilgiyi kazandırmaya çalışmıştır.

Hızır’ın, Hz. Musa’nın, Hz. Hızır olduğu ifade edilen ancak Kur’an-ı Kerim’de açık bir şekilde; “kendisine katımızdan ilim öğrettiğimiz kullarımızdan biri”⁹¹ diye bilgeliğiyle tanıtılan kişiyi araması ve ona kendisiyle birlikte yolculuğa çıkmak istediğini belirtmesi, Peygamberlerin bile bilgiye olan iştiaqlarını, kendisinden daha bilgili olduğunu duydukları bir kişiyi arayıp bulmayı ve ondan yararlanmayı nasıl önemsediklerini göstermektedir. Kehf suresi 60-82. ayetlerinde detaylı bir şekilde anlatılan olayla ilgili Hz. Musa’nın bu şahsiyeti aramaya çıkmasının sebebi olarak Hz. Peygamber şunu ifade etmektedir: “Musa, İsrailoğullarından seçkin bir topluluk içinde bulunduğu sırada ona bir kişi geldi ve: Senden daha âlim birini biliyor musun? diye sordu. Musa: Hayır bilmiyorum, dedi. Bunun üzerine Allah Musa’ya: Hayır, kulumuz Hızır vardır, diye vahyetti. Musa da onunla buluşmak yolunu talep etti.”⁹² Bu hadis, ilim talep etme konusunda arzulu ve istekli olmanın önemli olduğunu göstermektedir. İlim yolunda olan birinin tıpkı Hz. Musa gibi davranması beklenir. O bir peygamber olmasına rağmen kendisinden daha bilgili birinin varlığını duyduğunda ondan ilim almak için büyük çaba gösterdiğine göre, bir âlim de ilim yolunda kendisinden daha bilgili olanlardan yararlanma yoluna gitmesi gerekir.

3.9. Bilgisini Başkalarıyla Paylaşırken Cömert Davranması ve Muhataplarının Seviyesini Dikkate Alması

Bilginin farklı araçlarla kayda geçirilerek nesiller boyu aktarılması İslam dininde çok değerli bir iş olarak görülmüştür. Bununla birlikte bilginin yüz yüze ve sosyal münasebetle nesillere aktarılması ihmal edilmemesi gereken bir sorumluluk olarak belirlenmiştir. Hz. Peygamber: “Allah, ilmi kullarından çekip çıkarmak suretiyle değil, (toplumdan) âlimleri çekip çıkarmak suretiyle alacaktır. Nihayet hiçbir âlim kalmayınca, halk bir takım cahil kimseleri kendilerine başkanlar edinirler. Bunlara birtakım sorular sorulur, onlar da ilimleri olmadığı halde fetva verirler ve böylece hem kendileri dalalete düşerler hem de halkı dalalete düşürürler.”⁹³

İslam dininde başkasına imrenmek, istisnai olması gereken bir durum olarak görülmüştür. Bu istisnai durumlardan biri, bilgi sahibi olmasının yanı sıra o bilgiyi başkalarıyla paylaşan birinin bu özelliğinin kendisinde de olmasını arzu etmektir. Hz. Peygamber; “Ancak iki kişiye gıpta edilir: Onlardan biri, Allah’ın kendisine mal verdiği ve Hak yolunda o malı harcamasına imkân tanınan kişi, diğeri de Allah’ın kendisine hikmet verdiği ve onunla hüküm veren ve başkalarına öğreten

⁹⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 32.

⁹¹ Kehf 18/65.

⁹² Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, “Kitabül İlim”, 17 1/235.

⁹³ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, “Kitabül İlim”, 35 1/257.

kişidir.”⁹⁴ buyurmaktadır. Burada âlim insanların bilgilerini başkalarıyla paylaşmaları takdir edilirken, başka bir hadiste ihtiyaç duyulan bir bilgiye sahibi olanın o bilgiyi saklayamayacağını, bilen kişinin saklaması halinde dinî açıdan sorumlu tutulacağı şöyle ifade edilmektedir: “Her kim, kendisine sorulan bir meseleyi yahut kendisinden istenilen bir bilgiyi bile bile gizler de cevabını vermezse, kıyamet günü ona ateşten bir gem vurulacaktır.”⁹⁵

Ayeti kerimeler, sahip oldukları bilgiyi açıklamaları gerektiği yerde gizleyenleri şiddetli bir azapla şöyle uyarmaktadır: “İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitap’ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder hem de bütün lânet etme konumunda olanlar lânet eder. Ancak tövbe edenler, ıslah olanlar ve gerçeği ortaya koyanlar müstesna; işte onların tövbesini kabul ederim.”⁹⁶ Sahabeden Ebu Hüreyre bu iki ayeti okuduktan sonra “Allah’ın kitabında şu iki ayet olmasaydı hiçbir hadis nakletmezdim.”⁹⁷ demek suretiyle naklettiği hadisleri, gizlenmemesi gereken bilgiler olarak algıladığını ima ediyor. Âl-i İmrân Suresi 187. ayette de: “Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, ‘Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz’ diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştiler.” diyerek vahiy bilgisini gizleyen ehli kitaptan bazı âlimleri kınamaktadır.

Âlim, başta dinî ve ahlaki alanda olmak üzere birey ve toplum yararına olan her türlü bilginin aktarılmasında güçlü bir sorumluluk duygusuna sahip olması gerekir.⁹⁸ Kur’an’ı Kerim’de, bilginin aktarılması sorumluluğunun yanı sıra toplumu olumsuzluklardan alıkoyma gibi bir sorumluluk ta âlime verilmiştir. “Din adamları ve bilginler günah söz söylemekten ve haram yemekten sakındırsalardı ya! Yapmakta oldukları şey ne kötüdür!”⁹⁹ Bu uyarı her ne kadar Yahudi toplumunda yapılan haksızlıklar, yanlışlıklar, yalan söylemeler ve haram yemekler karşısında gereken tepkiyi gösteremeyen âlimler ile ilgili¹⁰⁰ olsa da her zaman âlimlerin yaşanan bu tarihsel tecrübeden gereken sorumluluk duygusuyla ilgili bir çıkarımda bulunmalarını mümkün kılmaktadır. Müfessirler bu ayeti âlimlere yönelik en büyük ve en şiddetli uyarı olarak değerlendirmişlerdir.¹⁰¹ “Alıkoyma” ve “sakındırma” kavramlarının içeriği sadece uyarı, anlatma

⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*. nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf (Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008), “İlim”, 15; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim., *Sahîh-i Müslim*. nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf (Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008), “Müsâfirîn”, 268.

⁹⁵ Ebû Dâvud, “İlim”, 9; Tirmizî, “İlim”, 3.

⁹⁶ Bakara Suresi 2/159-160.

⁹⁷ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, “Kitabül İlim”, 43 1/271.

⁹⁸ Tan, *Kur’an’a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, 280-282.

⁹⁹ Mâide 5/63.

¹⁰⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/302-303.

¹⁰¹ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki't Tenzîl ve uyuni'l Ekâvil Fi vücuhî't te'vîl*. çev. Abdulaziz Hatip (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, 2/489-490; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/677.

ve tebliğ anlamlarını içermemektedir. Aynı zamanda bu ifadelerin içinde bir yaptırım gücü anlamı vardır. Oysa toplumsal etkinlikleri ve yönetim erki içerisinde bulunma konumları her zaman aynı düzeyde olmamakla birlikte, âlim konumunda bulunanların genel itibarıyla toplumda bir yaptırım gücüne sahip olmadığını söylemek mümkündür.¹⁰² Yaptırım gücünün bulunmadığı durumlarda âlimin iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevi şu hadisi şerifte belirtilen üç farklı tutum ve davranıştan, içinde bulunduğu konuma göre ikinci veya üçüncü tutum ve davranışlar çerçevesinde sergilemesi beklenir. “Bir kötülük gören kişi, eli ile değiştirmeye gücü yetiyorsa onu eli ile değiştirsin. Buna gücü yetmez ise dili ile değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbi ile o kötülüğe karşı tavır koysun.”¹⁰³

Âlim bilgisini başkalarına aktarırken, muhatabının idrak seviyesine göre aktarma anlayışına ve becerisine sahip olması beklenir. Buhârî'nin ilimle ilgili hadisleri bir araya getirdiği bölümün başlıklarından 50. başlıkta, bilginin bazı insanlara tahsis edilebileceğine dikkat çekilerek, bu Hz. Ali'nin şu sözü rivayet edilmektedir: “İnsanlara anlayabilecekleri şeyler söyleyiniz. Siz Allah ve Resulünün tekzip olunmasını arzu eder misiniz?”¹⁰⁴ Bu bağlamda bir bilginin herkes tarafında aynı şekilde anlaşılabilirliğine, eksik yada yanlış anlaşıldığında da tafisi zor sorunlara yol açabileceğine dikkate çekilmektedir. Sahabeden İbnu Mes'ud da muhatapların durumunu dikkate almadan bilgi aktarımında bulunmanın doğuracağı sakıncaları şöyle ifade eder; “Sen bir cemaate akıllarının almayacağı bir şey söylersen mutlaka bu, bir kısma fitne olur.”¹⁰⁵

İslam âlimleri, kendisinde bir ilim bulunanın bu ilmi gizlemesini uygun görmemişlerdir.¹⁰⁶ Bununla birlikte, bir âlimin ilmini paylaşacağı insanlarla ilgili bir ön bilgiye sahip olması ve ancak o ilme layık olduğunu düşündüğü insanlara bilgisini aktarmasının gerekli olduğunu düşünmüşlerdir. Hz. Peygamber'in: “Bilgiyi lâıyk olmayanlara öğretene kişi, domuza değerli taşlar, inci ve altın (dan yapılmış bir gerdanlık) takmış sayılır.”¹⁰⁷ dediği rivayet edilmektedir. Diğer tarafta İslam ilim geleneğinde bir kişinin ilim elde etme ve öğrenme yeteneği varken, ihmalkâr davranarak ilimle meşguliyeti terk etmesi de yanlış bir tutum olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bu tutum, ilmin ortadan kaybolmasına sebep olarak.¹⁰⁸ görülmüştür. Dolayısıyla âlimin,

¹⁰² Bkz. Geniş bilgi için; Gültekin, *Dinî ve İlmî İtibar Olgusu Olarak Ulemâ (Türkiye'de Üç Ulemâ Birliği Örneği)*, 192-197. Burada yöneticilerle âlimler arasında toplumsal etki gücü açısından yapılan karşılaştırmada, yöneticilerin sahip olduğu yaptırım gücüyle âlimlerden daha etkili olduğu yaşanan tarihsel tecrübelerle sabit olduğu belirtilmektedir.

¹⁰³ Ebû Dâvûd, “Salat”, 239-242; Müslim, “İman”, 78.

¹⁰⁴ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, “Kitabül İlim”, 50 1/280.

¹⁰⁵ Müslim, “Mukaddime”, 5.

¹⁰⁶ Bkz. Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, “Kitabül İlim”, 22 1/240-241. Burada Rabîatu'r Re'y'in ifadesi olarak nakletmektedir. Aynı şekilde Hatip, el-Câmi'inde, Beyhaki de el-Medhal'inde bu rivayette bulunmaktadırlar.

¹⁰⁷ İbn Mâce, “Sünnet”, 17.

¹⁰⁸ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 11/505.

bilgisini paylaşmada istekli, paylaşırken özenli ve bilgisini paylaşacağı insanlarla ilgili de seçici olması beklenir.

3.10. Toplumsal Sorumluluk Duyarlılığının Yüksek Olması

Kur'an'ın ve Sünnetin genel anlatımı içerisinde toplumsal sorumluluk ve duyarlılık konusunda bütün inananlara görev yüklendiğini görürüz. Bununla birlikte inananlar arasında özellikle bilgi sahibi olan âlimlere yüklenen sorumluluk ve onlardan beklenen duyarlılığın daha fazla olduğunu görüyoruz. Zira toplumsal sorumluluk ve duyarlılık konularının büyük bir kısmı bilgi ve hikmetle ilgilidir. Dolayısıyla bu bilgi ve hikmetin taşıyıcısı olduğu kabul edilen âlimlerden beklenti de o ölçüde fazladır.

Âlimlerin toplumsal sorumluluk konusunda her zaman varisi oldukları Hz. Peygamberi örnek almaları ve onun gibi davranmaları beklenir. Hz. Peygamber insanlara karşı derin bir sorumluluk duygusunu taşırdı. Öyle ki O, tebliğde bulunma ilgili görevini büyük bir gayret ve öz veri ile yerine getirdiği halde, kendisini inkar ederek inançsızlık ve hatada ısrar eden insanları gördükçe, neredeyse kendisine zarar verecek derecede üzüntüye kapılırdı. Kur'an-ı Kerim onun bu halini ayeti kerimelerde şöyle tasvir eder: "Onlar iman etmiyorlar diye neredeyse kendine kıyacaksınız!"¹⁰⁹ "Demek sen, bu söze (Kur'an'a) inanmazlarsa, arkalarından üzülen âdeta kendini tüketeceksin!"¹¹⁰ Hz. Peygamber'in bu ruh haleti, onun insanlara karşı sorumluluk duygusunun ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Benzer bir bilinç ve duyarlılık halinin İslam âliminde de her zaman bulunması beklenir.

Kur'an-ı Kerim'de "Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır."¹¹¹ denilmektedir. Söz konusu olan hayra, iyiliğe çağırmak ve kötülükten alıkoymak için bilgi, hikmet ve irfan gibi özellikler ile mücehhez olmak gerekir. Bu vasıflar da en çok âlimlerde bulunur. Buna göre toplumda her türlü erdemin yerleşmesi için âlimlere büyük görevler yüklenmiştir. Âlimin toplumsal sorumluluğunun çok boyutlu olduğu anlaşılmaktadır. Yine Kur'an-ı Kerim'de "Ya iyiliği emredip/teşvik edip kötülükten sakındırırınız/uzaklaştırırınız ya da Allah size (öyle) bir ceza gönderir de O'na dua edersiniz ama O, duanıza karşılık vermez."¹¹² ifadesiyle bu sorumlulukların gereğince yerine getirilmediği durumlarda toplumun onarılması zor bir çöküntüyle karşılaşacağı uyarısında bulunmaktadır.

¹⁰⁹ Suarâ 26/3.

¹¹⁰ Kehf 18/6.

¹¹¹ Âl-i İmrân 3/104.

¹¹² Tirmizî, "Fiten", 9.

3.11. Güçlü Tevhid İnancına, Ahlaki ve İnsani Erdemlere Sahip Olması

Yukarıda başlıklar halinde verilen özellikler, genel itibariyle bir âlimin nevi şahsına münhasır özelliklerdir. Bunun yanı sıra ulemanın vasıflarının belirlendiği diğer birçok çalışmada bu özelliklerin haricinde âlimde/ulemada bulunması gereken başka özellikler de belirtilmektedir ki esas itibariyle bunlar sadece âlimlere özgü vasıflar değildir. Yani âlimlerle sınırlı özellikler değildir. Örneğin belirtilen; güzel ahlak,¹¹³ haşyet, takvâ, vakâr, her türlü düşük, bayağı söz ve davranışlardan kendini uzak tutma, faydalı amel, ihlâs.¹¹⁴ dindarlık, dini hassasiyet,¹¹⁵ Allah'a karşı saygı, merhamet, sabır, tevazu, müsamaha, doğruluk güvenilirlik ¹¹⁶ ve âlimde bulunması beklenen daha birçok üstün vasıf, aynı zamanda her kâmil müminde veya her iyi insanda bulunması gereken vasıflar olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu durumda, bir insanda bulunması arzulanan her türlü ahlaki erdemin toplumda önemli bir rol model olan âlimde de olması beklendiği ve âlimin ideal bir insan olarak tasavvur edildiği söylenebilir.

Kur'an'ı Kerim'e göre; varlık alemini ve bütün varlıkların yaratıcısının Allah olduğunu en iyi bilenler âlimlerdir. Âlimler bu bilgi yoğunluğuyla diğer insanların sahip olamadığı bir duyarlılıkla Allah'a karşı derin saygı içinde bulunurlar. Kur'an'ı Kerim'de bu husus şöyle ifade ediliyor: "İnsanlardan, (yeryüzünde) hareket eden (diğer) canlılardan ve hayvanlardan yine böyle çeşitli renklerde olanlar vardır. Allah'a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar."¹¹⁷

Âlimler, Allah'a karşı samimi, ihlaslı, doğru, içten¹¹⁸ ve dupduru olmalarıyla Allah katında yüksek derecelere sahiptirler. Onlar, Allah'ın kullar içinde Allah'a karşı en saygılı ve Allah'tan en çok korkanlardır.¹¹⁹ Tam bir hakkaniyet ve doğruluk içinde buldukları için Allah'ın varlığına ve birliğine içtenlikle tanıklık ederler.¹²⁰ Rabbini iyi bilen ve bu bilgileriyle Rabbine kullukta bulunma çabalarını ve bilincini doğru orantılı bir şekilde artıran Rabbanî kişilerdir.¹²¹ Bu özellikleriyle âlimler, varisleri oldukları peygamberler gibi samimi ve ihlaslı olmaya çalışırlar. Örneğin Kur'an'ı Kerim'de Hz. Musa'nın ve Hz. Yusuf'un ihlaslı kullar ve peygamberler oldukları ifade edildiği gibi¹²² başka ayeti kerimlerde dolaylı bir anlatımla diğer peygamberlerin de ihlaslı ve samimi

¹¹³ Ahmet Abay, "Âlimlerin Rabbânîliği Olgusunun Kur'an Bağlamında Tahlili", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2014), 16,17.

¹¹⁴ Canlı, "Rivâyetlerde Âlim Portresi", 43-70.

¹¹⁵ Ali Karakoyunluoğlu, "Gazâlî'nin Ulema Eleştirisi; Tecditçi Yaklaşım ve Bazı İthamlar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (48) (2019), 303-330.

¹¹⁶ Tan, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, 280-337.

¹¹⁷ Fâtır 35/28. Diyanet İleri Başkanlığı Yayınlarından 2006 Yılı Baskılı ve bir heyet tarafından hazırlanan Kur'an_1 Kerim Meâlî'nde bu ayette geçen "Yahşa" kelimesine "derin saygı" anlamı verilmiştir. Bununla birlikte birçok mealde bu ifadeye "korku" anlamı verildiği de görülmektedir.

¹¹⁸ Tan, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, 282-285.

¹¹⁹ Fâtır 35/28.

¹²⁰ Âl-i İmran 3/18.

¹²¹ Abay, "Âlimlerin Rabbânîliği Olgusunun Kur'an Bağlamında Tahlili", 1-30.

¹²² Meryem 19/51; Yusuf, 12/24.

oldukları ifade edilmektedir. Âlimler de öğrendikleri ve bildikleri bu peygamberler gibi ihlas, samimiyet adalet, hakkaniyet ve diğer üstün vasıflara sahip olmayı büyük bir erdem olarak kabul etmişlerdir.

İslami anlayışta Peygamberlerin üstün ahlakının her âlim kişide bulunması beklenir. Onun için İslam geleneği içerisinde âlimin vasıfları zikredilirken; sorumluluk duygusu, ihlas, tebliğ, toplumda umut kaynağı olma, ilim amel bütünlüğü, Allah'a karşı saygı, merhamet, sabır, tevazu, müsamaha, doğruluk güvenilirlik ve bilgi¹²³ gibi ahlaki değerler belirtilir. Bu üstün vasıflara sahip olamayan bir kişi İslam terminolojisi ve İslam toplumu içerisinde bilgin/bilim adamı olarak kabul edilse bile genelde "âlim" olarak değerlendirilmemektedir.¹²⁴

Âlim, toplumun içinde yaşayan, toplumsal kurallara karşı duyarlı, görgü kurallarını bilen ve bu çerçevede mütevazı bir yaşam süren kişidir. Onların bu tutumu toplum tarafından takdir edilir ve onların saygınlıklarını artırır. Kur'an'ı Kerim'de "Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda "Yer açın" dendiğinde yer açın ki Allah da size genişlik versin. "Davranıp kalkın" denildiğinde de kalkın ki Allah içinizden (gerçekten) iman etmiş olanları ve ilim sahibi olanları yüksek derecelere çıkarsın. Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır."¹²⁵ demek suretiyle "gerçekten iman etmiş" olanlar ile "ilim", irfan ve marifet sahibi insanların gerektiğinde başkalarına yer veren tevazu sahibi insanlar olduğunu ifade eder.¹²⁶

İslam dininde, övünmek, insanların ilgisini çekmek ve tartışmalarda muhatabını yenmek gibi ahlaki olmayan arzular için ilmin öğrenilmesi kınanmıştır. Hz. Peygamber: "İlmi, âlimlere karşı övünmek, cahillerle münakaşa etmek ve insanların teveccühünü kazanmak için öğrenmeyiniz. Kim böyle yaparsa o kimse ateştedir."¹²⁷ buyuruyor. Hz. Lokman da oğluna nasihatte bulunurken; "Yavrucuğum! İlmi ne âlimlere karşı övünmek, ne cahillerle çekişmek, ne de ilim meclislerinde gösteriş yapmak için öğren."¹²⁸ diyor. Tevazuya aykırı ve saygınlığı zedeleyen hususlara dikkat çekilerek yapılan bu uyarılar, âlimin her zaman kendisine yakışan bir tutum ve davranış içerisinde olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Kur'an'ı Kerim'de: "Sana gelen ilimden sonra şayet onların arzularına tabi olursan o takdirde sen, mutlaka zalimlerden olursun." (Bakara, 2/145) ayetiyle, başkalarının tutum ve davranışları ne yönde olursa olsun ilim sahibinin doğru bir istikamet üzerinde bulunarak her zaman kendine özgü ve kendisine yakışan tutum ve davranışlara sahip olması gerektiğini belirtiyor.

¹²³ Tan, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, 280-337.

¹²⁴ Canlı, "Rivâyetlerde Âlim Portresi", 67.

¹²⁵ Mücâdele 58/11.

¹²⁶ Karaman vd, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 5/272-273.

¹²⁷ İbn Mâce, "Sünnet", 23.

¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/191.

Sonuç

Âlim, mutlak bir ifade ve tanım olarak her şeyi bilen sonsuz ilim sahibi Yüce Allah'ın bir sıfatı anlamına gelmekle birlikte, başta insan olmak üzere yaratılanlar için de belli bir bilgiye/ilme sahip olanları ifade etmek için de kullanılmaktadır. Tekliği gösteren âlim-i mutlak Allah'ın küllî bilgisi karşısında insanlar için, bilgeliğin sınırlılığını, türdeşliğini ve sosyal düzlemlerini ima eden ve birden çok âlim anlamına gelen "ulema" kelimesinin kullanılmasının tercih edildiği görülmektedir. Bununla birlikte Kur'an ve Sünnetin bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi sonucunda buradan ideal bir âlim şahsiyetinin prototipinin çıkarılması mümkündür. Bu çalışmada Kur'an ve Sünnetin belirlediği çerçevede ideal bir âlimin, kendi nevi şahsına münhasır olarak; hakikat (gerçeklik) bilgisi karşısında adil olma, toplumsal şahsiyetinin öznel kişiliğiyle bütünlük oluşturma, bilgiyi en başta kendi kişiliğinin gelişmesi için isteme, bilgiyi elde etmede çekingen davranmama ve gayretli olma, kendi bilgisinin sınırlarının farkında olma, bilgisini kötüyü kullanmama ve istismar etmeme, bilginin aktarılmasında orijinalliğini koruma hassasiyetine sahip olma, ilimde peygamberlerin varisi olduğu bilincine sahip olma, bilgisini başkalarıyla paylaşmada cömert davranma ve toplumsal sorumluluk duyarlılığının yüksek olma özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Âlimin kendine özgü bu özelliklerin yanı sıra; güzel ahlak, takvâ, vakâr, ihlâs, doğruluk, dindarlık, dini hassasiyet, haşyet, Allah'a karşı saygı, merhamet, sabır, tevazu, müsamaha, doğruluk güvenilirlik her türlü düşük, bayağı söz ve davranışlardan kendini uzak tutma, faydalı amel, gibi her insanda bulunması ideal olan birçok üstün özelliklerin de âlimde bulunması beklenen beklenmektedir.

Kaynakça

- Abay, Ahmet. "Âlimlerin Rabbânîliği Olgusunun Kur'an Bağlamında Tahlili". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2014), 1-30.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 2005.
- Akalın, Kürşat Haldun. "İdeal Tip ve Kurumsal Yapı Olarak Toplumsal Faaliyet Tarzı". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Nisan 2008), 191-210.
- Akalın, Şükrü Halûk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Basım, 2005.
- Arsebük, Esat. "Türkiye'de Medeni Hukukun İnkişaf Safhaları". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (1943), 7-19.
- Arslantürk, Zeki - Amman, M. Tayfun. *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

- Bakkal, Ali - Sula, Zehra. "Mecelle'deki Küllî Kaidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/43 (2019), 92-110.
- Bayyigit, Mehmet. "Sosyolojinin Din Serüveni ve İslam (Kur'an) Sosyolojisi". *İslam ve Sosyoloji*. ed. İhsan Toker. 51-67. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2013.
- Berger, Peter - Lukmann, Thomas. "Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi". çev. Rami Ayas. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 30/1(1988), 375-385.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî*. nşr. Sâlih b. Abdülazîz. *el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf* (s. 1-631). Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 11.Cilt. İstanbul: Akçağ Yayınları 1989.
- Canlı, Mustafa. "Rivâyetlerde Âlim Portresi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2013), 43-70.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *Sünen-i Dârimî*. Lübnan: Kütübül İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Ebû Dâvud es-Sicistânî, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî. *Sünen-i Ebû Dâvud*. nşr. Sâlih b. Abdülazîz. *el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf* (s. 1223-1608). Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktay. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Erbaş, Ali vd. *Hayat Rehberi Kur'ân-Konulu Tefsir* 1. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Ergün, Ümmügül Betül Kanburoğlu. "Âlim Kime Denir? Kûtu'l-Şulûb Ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 536-558.
- es-Salih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 1996.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.
- Görmez, Mehmet vd. *Hadislerle İslâm*. (7 Cilt). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014

- Gültekin, M. Bekir. *Dinî ve İlmî İtibar Olgusu Olarak Ulemâ (Türkiye'de Üç Ulemâ Birliği Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- İbn Ebî Şeybe. *Musannef*. nşr. Muhammed Avvâme. 13. Cilt. Beyrût: Dâru Kurtuba, 2006.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf (s. 2477-2741). Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008.
- İşliyen, Burhan. "Kur'ân-ı Kerîm'in Din Adamlarını Dünyevîleşmeye Karşı İkazı". *Diyanet İlmî Dergi* 57/2 (2021), 499-524.
- Karakoyunluoğlu, Ali. "Gazâlî'nin Ulema Eleştirisi; Tecditçi Yaklaşım ve Bazı İthamlar". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (48) (2019), 303-330.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. (5 Cilt). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karlı, İbrahim H. *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kümbetoğlu, Belkis. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2005.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf (s. 673-1202). Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008.
- Punch, Keith F. *Sosyal Araştırmalara Giriş*. çev. Dursun Bayrak. Ankara: Siyasal kitapevi, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Taberî Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytakin. 4. Cilt. İstanbul: Hisar Neriyyat, 1996.
- Tan, Zeki. *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*. İstanbul: Özgü Yayınları, 2010.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî. *Sünen-i Tirmizî*. nşr. Sâlih b. Abdülazîz. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l Hadîs eş-Şerîf (s. 1629-2061). Arabistan: Dâru's-Selâm, 2008.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Parla. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

- Weber, Max. *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*. çev. Vefa Saygın Ögütle. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/108-109. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. Asım Cüneyd Köksal. 4. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî. *el-Keşşaf'an hakâiki't Tenzîl ve uyuni'l Ekâvil Fi vücûhi't te'vîl*. çev. Abdulaziz Hatip vd. 2. Cilt. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. 2017.